

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.226(477)(438)

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-1-2-21

О.Д. КОЛОМОЄЦЬ,

*кандидат юридичних наук, доцент,
провідний фахівець з організації наукової роботи відділу забезпечення діяльності
Кіровоградського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України (м. Кропивницький)
ORCID: 0000-0003-2129-9374*

І. МАЛІНОВСЬКА,

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент факультету права та внутрішньої безпеки
Вищої школи економіки, права та медичних наук у м. Кельце
імені професора Є. Ліпінського (Республіка Польща)*

С.Д. КОЛОМОЄЦЬ,

*вчитель історії Улянівського загального закладу середньої освіти I–III ступенів
Попельнастівської сільської ради Олександрійського району
Кіровоградської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7379-5540>*

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

У статті розкрито проблему протидії торгівлі людьми як кримінальному явищу та одній з глобальних проблем людства. На основі аналізу практики діяльності суб'єктів протидії торгівлі людьми в Україні та Польщі висвітлено комплекс питань теоретичного і практичного характеру, пов'язаних з криміналізацією торгівлі людьми та юридичним аналізом складу кримінального правопорушення за чинним законодавством зазначених країн. Відзначено, що на відміну від України, яка у більшості випадків є країною-донором жертв торгівлі людьми, Республіка Польща є у цій сфері кримінального бізнесу країною призначення та транзитною. Проаналізовано сучасний стан торгівлі людьми в Україні та Польщі, причини та умови існування цього явища, окремі детермінанти, що призводять до вчинення кримінальних правопорушень цієї категорії на території зазначених держав. З'ясовано, що одним з ключових чинників є домашнє насильство – окрема актуальна проблема, яка сама собою потребує невідкладного розв'язання. Тому ефективне розв'язання однієї з окреслених проблем неможливе без позитивних кроків у розв'язанні іншої. Увагу акцентовано на відсутності визначення терміна «торгівля людьми» у кримінальному законодавстві обох країн, досвід яких досліджується. В Україні законодавець відзначився певною особливістю, зокрема, на відміну від міжнародних актів, торгівлю людьми виділив як окрему форму кримінального правопорушення, відмінну від основних його форм. Розглянуто взаємозв'язок між торгівлею людьми, трудовою міграцією та домашнім насильством, проаналізовано наслідки трудової міграції для соціальної та економічної сфери; визначено окремі відмінності для України та Республіки Польща, наведено окремі статистичні дані та прогнози фахівців. У контексті дослідження розкрито поняття «соціальне сирітство» та його довгостроковий вплив на криміногенну ситуацію і суспільне життя в країні. Діяльність міжнародних організованих злочинних угруповань, у тому числі й тих, що сформувалися в Польщі та Україні, поширюється на всі регіони світу і досягла рівня, недоступного їм раніше. Створення стійких каналів нелегальної міграції та торгівлі людьми є однією з най-

прибутковіших сфер та напрямів транснаціональної організованої злочинної діяльності в Східній Європі. Запропоновано для ефективної протидії цим негативним явищам вироблення міжнародної стратегії спільних дій, об'єднання зусиль правоохоронних органів та інших суб'єктів протидії торгівлі людьми як країн-донорів, так і країн-транзитерів та призначення «живого товару» на регіональному і державному рівнях. Зазначено, що при цьому повинна приділятися увага не тільки боротьбі із самим явищем сучасного рабства, а й з його наслідками і, найголовніше, – детермінантами.

Ключові слова: домашнє насильство, торгівля людьми, злочинність, протидія, Україна, Республіка Польща, законодавство, детермінанти, трудова міграція, соціальне сирітство.

Постановка проблеми. Дотримання, забезпечення та гарантії основоположних прав і свобод людини та громадянина є одним із головних критеріїв сучасної доктрини правової держави, яка на сьогодні вже є не тільки пріоритетом, а й певним шаблоном у формуванні та розвитку взаємовідносин між державою та особою. Слід зазначити, що не випадково законодавець багатьох країн, зокрема й України та Республіки Польща, у назві другого розділу своїх Конституцій [1; 2, с. 21], виокремлює два поняття – людини та громадянина. При цьому базовим поняттям у цьому питанні є термін «людина», і лише при розгляді політичних прав ці поняття розмежовуються. Це означає, що будь-яка особа, що знаходиться на території правової держави (навіть нелегально), гарантовано отримує відповідний правовий захист і забезпечення своїх прав та свобод, незалежно від наявності у неї громадянства країни перебування. Саме цей факт, як було зазначено, відрізняє дійсно правову державу від декларованої – не допускається навіть найменшого утиску прав та свобод людини. Отже, виходячи від зворотного, будь-яке порушення основоположних прав і свобод людини та громадянина у правовій державі має отримати правову оцінку, бути припинено а самі права – відновлено.

Як у Конституції України, так і в Конституції Республіки Польща зазначено, що кожна з них є демократичною, правовою та соціальною державою. Тобто обидві країни зобов'язалися всіма доступними засобами захищати особу. У зв'язку з цим одним із пріоритетних напрямів соціальної політики зазначених країн є запобігання таким антигуманним явищам, як торгівля людьми.

Сьогодні торгівля людьми розглядається виключно як грубе порушення прав людини. Це активно декларується на міжнародному та національному рівнях [3, с. 7]. Суттєве поширення цього виду злочинності наприкінці минулого століття як в Україні, так і в Польщі спонукало законодавців до рішучих заходів щодо протидії торгівлі людьми, адже організована злочинність набуває глобального характеру, діяльність міжнародних організованих злочинних угруповань, у тому числі й тих, що сформувалися в обох країнах, поширюється на всі регіони світу і досягла рівня, недоступного їм раніше. Незважаючи на те, що сьогодні створено законодавчу базу у сфері протидії торгівлі людьми як в Україні, так і в Польщі, що дозволяє боротися з цим кримінальним явищем, прийнято низку державних програм, до співпраці активно залучаються громадські, вітчизняні та міжнародні неурядові та правозахисні організації, це питання залишається надзвичайно актуальним.

Як свідчить практика, лише за комплексного підходу до подолання проблеми можна отримати позитивний результат. Одним із напрямів протидії торгівлі людьми є визначення та аналіз детермінант цього явища з подальшим їх усуненням або ж нівелюванням. Аналізуючи детермінанти проблеми торгівлі людьми, ми встановили, що однією з них є окрема актуальна проблема, з якою бореться не тільки наше суспільство, а й вся світова спільнота – це домашнє насильство. Тому ефективно вирішення однієї з окреслених проблем неможливе без позитивних кроків у розв'язанні іншої. Саме цій темі присвячено це наукове дослідження.

Стан дослідження. Протягом останніх років ґрунтовно аналізували витоки поширення та протидію феномену торгівлі людьми науковці В. Пясковський, В. Козак, І. Малиновська, О. Пашенко, Д. Санакоев, Д. Негодченко, А. Політова, О. Александренко, Н. Веселовська, Л. Данильчук, В. Турок та ін.

Проблеми впровадження світового досвіду у сфері протидії домашньому насильству висвітлювались у працях М. Тучака, Т. Сидоренкова, М. Євськової, Н. Романової, А. Благі, Л. Колпакової, І. Сквірського, О. Белової, В. Вітвіцької, О. Ковальової, К. Левченко, І. Трубавіної, Н. Юзікової та ін.

Проте на цей час відсутні наукові дослідження взаємовпливу таких негативних явищ, як домашнє насильство та торгівля людьми, що ґрунтувалися б на аналізі досвіду таких країн, як Україна та Республіка Польща у сфері боротьби з ними.

Метою статті є аналіз домашнього насильства як одної із детермінант торгівлі людьми та окреслення шляхів протидії цим негативним явищам на основі аналізу досвіду України та Польщі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні проблема боротьби з торгівлею людьми стала надзвичайно актуальною для Республіки Польща та України. Проте, як свідчить практика, на відміну від України, яка є країною-донором (країнами походження «живого товару»), для Польщі ця проблема полягає в тому, що вона, в основному, є країною-транзитером та країною призначення так званого «живого товару». Тому її законодавство має певну відмінність у сфері протидії торгівлі людьми.

Карний кодекс Республіки Польща містить декілька статей (артикулів), за якими настає кримінальна відповідальність за торгівлю людьми.

Зокрема, ст. 189 містить положення про покарання за протизаконне позбавлення особи волі [4, с.53]. Ст. 190 передбачає покарання за реальну погрозу вчинення злочину стосовно особи чи її рідних [4, с.53]. За ст. 191 особа буде нести покарання за примушування вчинення певних дій або бездіяльності [4, с. 54].

Окрему групу складають злочини у сфері сексуальної недоторканості. Зокрема, ст. 197 передбачено покарання за зґвалтування або інші дії статевого характеру [4, с.55]. Слід зазначити, що заняття проституцією в Республіці Польща не є ні кримінальним злочином, а ні адміністративним проступком. Проте згідно із ст. 203 кримінально переслідуються примус до проституції [4, с. 56]. Подібно карається і заняття звідництвом та сутенерством (ст. 204) [4, с. 56–57].

Однак основною статтею карного кодексу у досліджуваній сфері є ст. 253, яка передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми [4, с. 70]. Слід зазначити, що самого визначення «торгівлі людьми» у Карному кодексі не надається.

За законодавством Республіки Польща виділяють різні форми торгівлі людьми, які є характерними й для більшості країн світу, проте на деяких з них наклалися особливості національного законодавства: торгівля дітьми (протиправне усиновлення/удочеріння, часто пов'язане із вивезенням дитини за кордон, «купівля-продаж» неповнолітніх осіб з метою здійснення щодо них статевого стосунків або сексуальної експлуатації тощо); торгівля жінками (вивезення їх за кордон, примушування до надання секс-послуг тощо); торгівля людьми для примусового використання їх у збройних конфліктах; торгівля людьми як донорами тканин та внутрішніх органів (купівля-продаж тканин та внутрішніх органів, що вилучаються в потерпілих без їх згоди тощо); торгівля людьми для використання репродуктивних функцій (сурогатне материнство, примусовий шлюб тощо); торгівля дешевою робочою силою (примусова праця, отримання винагороди нижчої від мінімальної тощо).

Аналізуючи чинне законодавство України у досліджуваній сфері слід зазначити, що воно, незважаючи на певні національні чинники, є досить схожим, зокрема, у ст. 149 Кримінального кодексу України (далі – КК) поняття торгівлі людьми теж прямо не розкривається, проте більшість науковців посилаються на визначення, наведене у Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [5] – «дії, які вчинюються певними способами та здійснюються з метою експлуатації, вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей».

Окремі науковці відзначають той факт, що в Україні законодавець відзначився певною особливістю, зокрема, на відміну від міжнародних актів, торгівлю людьми виділив як окрему форму кримінального правопорушення, відмінну від основних його форм. Так, на думку А. Орлеана, з об'єктивної сторони цей злочин може виражатись у таких альтернативних формах: торгівля людиною; вербування; переміщення; переховування; передача; одержання людини [6, с. 30].

Розглядаючи питання детермінант цього негативного явища, слід зазначити, що для двох країн є як спільні, так і відмінні. Вважаємо, що головною складовою механізму торгівлі людьми є трудова міграція. Саме у потоці трудових мігрантів злочинці переправляють різними способами (як легально, так і нелегально) своїх жертв.

У той же час одним з факторів виїзду за кордон молодих дівчат та жінок деякі дослідники називають домашнє насильство. Зокрема, зазначається, що «домашнє насильство нерідко стає передумовою, причиною, несвідомим поштовхом, що спонукає жінку шукати щастя і заробітку якомога далі від батьківщини. Суб'єктами насильства над жінкою виступають або батьки, або чоловік» [3, с.15]. Загалом позитивно оцінюючи наведену тезу ми хочемо зазначити, що неможливо повністю погодитись з нею хоча б тому, що сьогодні як жертвами торгівців людьми, так і жертвами домашнього насильства є особи різної статі, різного віку (за окремими даними – наймолодший вік жертви торгівлі людьми, який було зафіксовано, – 3 роки, найстарший – 83 роки [7]) та різних соціальних прошарків населення. Проте цілком підтримуємо думку, що домашнє насильство є однією з детермінант проблеми торгівлі людьми, тобто аналіз причин домашнього насильства допоможе краще зрозуміти природу сучасного рабства та окреслити можливі шляхи подолання цих проблем. Наша думка підтверджується й статистичними даними громадських організацій, які свідчать, що близько 50% жінок, постраждалих від торгівлі людьми, з якими вони працювали, були жертвами домашнього насильства до того, як вони поїхали за кордон. Опитування, проведене Міжнародною організацією міграції, показало, що 80 % жінок, яким вони допомагали, були жертвами домашнього насильства до того, як стали жертвами трафіку [8].

Причини прояву домашнього насильства можуть мати різне підґрунтя, але досить часто вони визначаються поєднанням соціокультурних, психологічних, економічних та інших факторів, кожен з яких самостійно не може слугувати головною детермінантою.

Як вже зазначалося, як для України, так і для Польщі найбільш поширеною є проблема трудової міграції. Економічні проблеми, незадовільний стан ринку праці, значний рівень безробіття і низький рівень життя населення спонукають громадян зазначених держав шукати роботу за кордоном. При цьому проблема полягає в тому, що кількість бажаючих працевлаштуватися значно перевищує кількість офіційних робочих місць, які можуть надати країни-роботодавці. Тому для багатьох залишається вихід у нелегальному працевлаштуванні. Якщо аналізувати досвід України то слід зазначити, що легально щорічно працевлаштовується за кордоном близько 50–60 тисяч осіб. За даними офіційної української статистики, зокрема, «досліджень Державної служби статистики 2015 – 2017 років показало, що за кордоном працює 1,3 мільйона людей. Інститут демографії у звіті 2018 року оцінив загальну кількість українців, які одночасно працюють за кордоном, від 1,5 до 5 мільйонів людей» [9]. Фахівці Інституту демографії оцінюють цю цифру в 2,7 мільйона людей, проте підкреслюють – «йдеться про оцінку, а не точний підрахунок, а реальний показник може становити і 2,5, і 3 мільйони» [9]. Основна проблема полягає в тому, що такий підрахунок важко вести – крім офіційно працюючих в Україні агенцій з працевлаштування за кордоном, існує значна кількість так званих «сірих» або ж взагалі нелегальних установ, які працюють в цій сфері. Проте основна маса українських заробітчан «в пошуках роботи поза межами своєї країни радше покладаються на друзів і родичів, ніж офіційних посередників» [9], досить часто виїжджають по туристичних путівках або ж за умовами «безвізу», працевлаштовуються в країні призначення нелегально, при цьому досить часто стають жертвами злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми.

Аналізуючи негативні наслідки цього явища, зокрема у трудовій, демографічній, економічній сферах, ми хочемо звернути увагу на ще один його аспект, який розширив загальноприйнятий термін «соціальне сирітство». На відміну від терміна «діти-сироти», як називають осіб віком до 18 років, у яких померли батьки або єдиний батько чи мати, визначення «соціальна сирота» сьогодні має більш широке значення та прихований підтекст. Зокрема, так називають дитину, «яка має біологічних батьків, але вони з певних причин не займаються вихованням дитини і не турбуються про неї. ... Це і діти, батьки яких юридично не позбавлені батьківських прав, але фактично не піклуються про своїх дітей» [10]. Аналіз цих причин свідчить, що вони за своїми ознаками є не лише негативними. Наприклад, зовні сім'я має вигляд цілком благополучної, не потребує будь-якого превентивного втручання. Але в певний момент у цій сім'ї, з одним із її членів відбувається певна негативна подія, яка свідчить, що ситуація потребувала допомоги як з боку державних органів, так і з боку неурядових організацій. Одним з прикладів таких сімей можна назвати сім'ї трудових мігрантів. За відсутності батьків (або одного з батьків) турбота про дітей, їх виховання поклада-

ється на інших членів родини, родичів, а іноді взагалі знайомих. При цьому все це відбувається без повідомлень відповідних уповноважених органів держави. Про якість такого виховання дітей, відповідальність, ставлення говорити не доводиться. У цій сфері на сьогодні відсутня будь-яка достовірна статистика. Але постійні повідомлення засобів масової інформації, статистика органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів, повідомлення закладів освіти та охорони здоров'я яскраво свідчать про наявність складної проблеми. У свою чергу, вона породжує інші негативні та криміногенні наслідки – домашнє насильство в усіх його проявах, у тому числі й сексуальне, дитяча безпритульність та бездоглядність, експлуатація дітей, торгівля людьми. Якщо класифікувати прояви соціального сирітства за настанням наслідків на термінові та довгоочікувані, то названі можемо віднести до термінових. Довгоочікувані прояви наше суспільство відчує уже найближчим часом – у гонитві за матеріальними благами та економічними показниками як пересічні громадяни, так і державні органи чомусь забувають про потребу дитини в повноцінному вихованні та гармонійному розвитку як особистості. Як справедливо зазначає О.І. Белова, забезпечення соціальної стабільності, зміцнення фізичного та психічного здоров'я нації, попередження соціальних конфліктів неможливе без зміцнення сімейних відносин. Важливість останніх для суспільства обумовлено й тим, що сім'я виступає найбільш сприятливим природним середовищем для фізичного, психічного, соціального та духовного розвитку підростаючого покоління. Тому всебічний захист сім'ї, поліпшення умов розвитку дітей та підлітків виступає передумовою сприятливого соціально-економічного і демографічного майбутнього нашої держави та суспільства в цілому [11 с. 3]. Подібної думки й С.В. Нікітенко, який називає сучасну сім'ю дзеркалом змін, що відбуваються у нашому суспільстві. Він вважає, що розвиток суспільства неможливий без розвитку та зміцнення сім'ї – його первинного осередку. Сім'я відіграє велику роль у зміцненні здоров'я та вихованні підростаючого покоління, у поліпшенні демографічних процесів. Саме у сім'ї закладаються основи характеру людини, її ставлення до праці, моралі, культурних цінностей; у сім'ї формується особистість майбутнього сім'янина [12, с. 117].

Окреслену проблему соціального сирітства та її масштаби доповнює проблема неповних сімей та розлучень. Аналізуючи зазначену сферу, Ю.М. Антонян дає класифікацію основних проблем: економічні – у неповній сім'ї нижчий рівень життя порівняно з повними сім'ями, що іноді штовхає матерів-одинок на пошуки додаткових доходів; виховні – негативні наслідки безбатьківщини для виховання дітей, у тому числі й дівчаток; соціально-психологічні – відсутність порозуміння і підтримки, члени таких сімей не почуваються досить упевнено; соціально-демографічні – неповні сім'ї – наслідок як розлучень, так і позашлюбних народжень, кількість яких продовжує зростати [13, с. 221]. Неповні сім'ї, подружжя, які перебувають у громадянському шлюбі, високий рівень розлучень, що, у свою чергу, породжує проблему відносин з нерідними дітьми, також є детермінантами як домашнього насильства, так і торгівлі людьми.

Висновки. Викладене свідчить про те, що порушення, які відбуваються у процесі вчинення торгівлі людьми та вчинення домашнього насильства, мають спільне підґрунтя, їх вирішення потребує комплексного підходу та широкого спектра суспільного реагування, зокрема й наукового дослідження з метою вдосконалення чинного законодавства у досліджуваній сфері.

Обидві країни – Україна та Польща – як суб'єкти міжнародного права проводять активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини. Однією з головних проблем у цій сфері є питання торгівлі людьми. Саме йому сьогодні приділяють особливу увагу науковці, правоохоронці та правозахисники, адже створення стійких каналів нелегальної міграції та торгівлі людьми є однією з найприбутковіших сфер та напрямів транснаціональної організованої злочинної діяльності у світі.

За свідченням окремих науковців «сьогодні одним із негативних проявів світових інтеграційних процесів стала інтернаціоналізація організованої злочинності. Організована злочинність набуває глобального характеру» [14, с. 252]. Діяльність міжнародних організованих злочинних угруповань, у тому числі й тих, що сформувалися в Польщі та Україні, поширюється на всі регіони світу і досягла рівня, недоступного їм раніше. Створення стійких ка-

налів нелегальної міграції та торгівлі людьми є однією з найприбутковіших сфер та напрямів транснаціональної організованої злочинної діяльності в Східній Європі.

Слід зазначити, що у опублікованих дослідженнях та відповідних статистичних даних на цей час неможливо чітко прослідкувати співвідношення рівня домашнього насильства та торгівлі людьми. Причиною цьому можна назвати низку чинників, які, на нашу думку, характерні для обох країн.

По-перше, існує проблема відсутності реальних статистичних даних, адже сфера домашнього насильства торкається найбільш закритого, інтимного сегмента життя людини, що характеризується значною латентністю.

По-друге, не завжди представниками правоохоронних органів правильно кваліфікуються ознаки домашнього насильства і, відповідно, відсутність застосування санкцій за вчинення домашнього насильства призводить до того, що сам факт не потрапляє у статистичні звіти.

По-третє, домашнє насильство у більшості випадків виступає у комплексі з іншими детермінантами торгівлі людьми, які іноді важко або взагалі неможливо виділити та визначити як головну.

Проте окремо аналізуючи підґрунтя торгівлі людьми та домашнього насильства в Україні та Польщі ми зробили висновок, що вони мають багато спільних чинників та спільних особливостей – активні та динамічні прояви причин однієї з проблем є наслідками або продовженням іншої.

З огляду на те, що зазначені проблеми є глобальними, у межах однієї країни їх можна вирішити лише частково. Тому для ефективного подолання цих негативних явищ необхідне вироблення міжнародної стратегії спільних дій, об'єднання зусиль правоохоронних органів та інших суб'єктів протидії торгівлі людьми як на регіональному та державному рівнях, так і всіх країн-донорів, транзитерів та призначення «живого товару». Вважаємо, що при цьому має приділятися увага не тільки боротьбі із самим явищем сучасного рабства, а й з його наслідками і, що найголовніше – детермінантами.

З кожною усунутою першопричиною справа подолання торгівлі людьми матиме більший ефект, за яким стоять людські долі та життя. Саме тому в цьому дослідженні було проаналізовано взаємозв'язок домашнього насильства та торгівлі людьми.

Крім того, вважаємо, що без належного наукового супроводу як складової комплексу заходів протидії торгівлі людьми, подолання цього явища неможливе, тому в подальшому цій темі буде приділено особливу увагу авторів.

Список використаної літератури

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст.141.
2. Шаповал В.М. Конституція Польської Республіки. К.: Москаленко О.М., 2018. 82 с.
3. Левченко К.Б., Удалова О.А. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник. К.: Міленіум, 2005. 210 с.
4. Kodeks karny: Część ogólna. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kancelaria Sejmu. 98 s.
5. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: Прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text (дата звернення – 25.04.2021).
6. Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Харків: СИМ, 2005. 180 с.
7. Торговля людьми: як Україна протидіє їй. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/torhivlia-liudmy-ukrajina/29538761.html> (дата звернення: 15.05.2021).
8. Насильство в сім'ї: звинувачуючи жертву. Доповідь Міжнародної Амністії. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1164375558> (дата звернення: 15.05.2021).
9. (Не)реальні цифри. Хто і як рахує українських заробітчани. Радіо Свобода. URL: <https://bit.ly/3wy00tV> (дата звернення: 15.05.2021).

10. Сироти. Партнёрский альянс «Наши дети» URL: <http://www.ourchildren.com.ua/orphan.html> (дата звернення: 15.05.2021).
11. Бєлова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08. Київ, 2007, 26 с.
12. Нікітенко С.В. Профілактика корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, скоєних жінками на тлі наркоманії: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08. Харків, 2004, 214 с.
13. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. М.: Российское право, 1992. 256 с.
14. Маліновська І. Національне законодавство Республіки Польща у сфері протидії торгівлі людьми. *Проблеми та перспективи розвитку економіки України: погляд молоді: матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Частина II.* (Черкаси, 6-7 квітня 2021 р.). Черкаси, 2021. С. 450–453.